

## ЖУМАКАДЫР ЕГЕМБЕРДИЕВДИН “КАНАТ ХАН” ТАРЫХЫЙ РОМАНЫНДА ФОЛЬКЛОРДУК МОТИВТИН КӨРКӨМ ФУНКЦИЯСЫ

**Аннотация:** Берилген макалада Жумакадыр Егембердиевдин (2006-ж) орус падышалыгынын колониялык эзүүсүнө каршы турган Кыргыз элинин 1916-жылы болгон көтөрүлүшү чагылдырылган кыргыз тарыхый романындагы, каармандардын образын, жалпы чыгарманын тарыхыйлуулук идеясын ачууда колдонулган фольклордук мотивтердин көркөм функциясы каралат.

**Түйүндүү сөздөр:** кыргыз тарыхый романдагы фольклордук мотив, фольклордук мотивдин көркөм функциясы, элдик оозеки чыгармачылык

*This article examines artistic function of the folk motives used while interpreting the characters, idea of historicity of the entire work in Kyrgyz historic novel by Djumakadyra Egemberdieva (2006) reflecting the revolt of the Kyrgyz people in 1916 against Russian tsarism colonial oppression.*

**Аннотация:** В данной статье рассматривается художественная функция фольклорных мотивов, использованных при раскрытии образов героев, идеи историчности всего произведения в кыргызском историческом романе Джумакадыра Егембердиева (2006 г.), отражающего восстание Кыргызского народа 1916 года против колониального гнета русского царизма.

Изилдөөнүн максаты кыргыз тарыхый роман контекстинде баатырдык эпос менен айкалышыкан фольклордук мотивдин көркөм функциясы, эпостук мотивди колдонуу ыкмасы.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы Ж.Егембердиевдин баатырдык эпоско дал келген фольклордук мотивтерди тарыхый роман жанырында чеберчилик менен колдонушу б.а. тарыхый инсан Канат Ыбыке уулунун кыргыз элинин башына кыйың кезең түшүп турган чакта эл жетектеген өмүр жолу – чагылдырылган, чыгарманын мазмунуна тарыхыйлуулук берген фольклордук мотивтердин көркөм функциясы изилдөөгө алынат.

Кыргыз эли байыркы калк болгондугу – анын басып өткөн жолундагы кайталагнгыс тарыхый издери, өзгөчө терең руханий тазалыктагы менталитети жана көөнөрбөс этнопедагогикалык касиетке ээ болгон фольклордук жанрдагы чыгармаларга өтө бай келгендиги менен аныкталат. Кыргыз элинин маданиятынын калыптанышы адам болуп жаралган күндөн тарта башталганын – кийинки эл оозунда сакталып келген “элететүүнүн тереңдиги”, “эл турмушунун кендиги”, “таамай сүрөтөөнүн чеберчилиги” менен бүгүнкү жаш муунга жеткен улуу Манас эпосунун саггыч түзүлүшүнөн баамдоого болот. Уккан адамдын ой жүгүртүүсүн талап кылган, нукура кыргыз накылы менен ширетилген, көөнөрбөс Манас эпосунда ар бир инсан өзүнчө дүйнө, сыр, табышмак, кайталангыс кубулуш болуп берилген, 500553 ыр сабынан турган, ченем жеткис кендиги менен өзгөчөлөнүп, өткөн доордун аң-сезиминдеги дүйнөтаным түшүнүктөрлү өзүнө камтып келген. Убагынла академик В.В.Родлов, Ч.Валиханов, Г.Алмаши, өндүү окумуштуулар тарабынан Кыргыз фольклору эң жогорку баскычта тургандыгы жана бул чыгармалардан көркөмдүүлүктүн үлгүлөрүн табууга болоорун белгилеп

өтүшкөн, чындыгында Кыргыз элинин руханий байлыгы болгон фольклордук чыгармалардын кайсыл гана жанырдык – жагынан албайлы, баардыгы жашоонун ар кыл тарабынан өз ордуларын табат. Элдик оозеки чыгармачылыктын ичинен «Манас» эпосу «...жалпы журттун ыйык көрүп туу туткан табериктери, этностун ички өзөгүн тепчип өткөн, аны ичтен чыңап, чыйралгыш турган өзөктүү, чордондуу идеялары бар болгону үчүн кыргыз эли эзелден бери карай эл болуп жашап келе жатат.» [1:14-б.]. Ошол рухий байлыкка сугарылган биз туу туткан эпос улуттук идеяга көрөңгө, таяныч болуп келет. Маселен, бүгүнкү күндөгү заманбап адабий, көркөм, тарыхый чыгармаларды жаратууда да элдик оозеки чыгармачылык үзгүлтүксүз колдонулуп, өзгөчө кыргыз элинин өткөн тарыхын, окуясын кайрадан жандандырып жазууда фольклордук мотивтердин ар кыл жанырлары менен шөкөттөлгөндүгү чыгармага өзгөчө бир баалуулукту, байыркылыкты сиңирип, көркөмдүүлүгүн арттырып келет.

Жогоруда белгилеп өткөндөй бүгүнкү күндө тарыхый жанырдагы көркөм чыгармалардын массалык түрдө популярдуу өсүшүнө өзгөчө автор тарабынан, окурмандын аң-сезиминин түпкүрүндө мурун-кийин орун алып келген, угуу-билип жүргөн фольклордук мотивтеги сюжеттер менен образдардын кандайдыр бир сапаттык үлгүлөрү чыгармада чагылдырылгандыгы менен камсыз кылынып, жазуучу үчүн эскини кайра жаңылоо генезисине кайрылууга өбөлгө түзүп келет. Мындай көрүнүш көбүн эсе тарыхый чыгармаларда байкалып, андагы фольклордук мотивтерди чеберчилик менен колдонуу ыкмасы таанытып келет. Ушундан улам кандай гана чыгармачыл инсан болбосун, учурда адабий, көлөмдүү көркөм тарыхый чыгарма жаратууда, ал ар бир конкрет тарыхый мезгилдин жагдай – шартында калыптанган фольклордук жана ошонун

натыйжасы болуп эсептелген башкы каармандын ички дүйнөсүн, рухий мазмунун талдап жана аны окурман алдында терээч ачып берүүгө бүткүл аракетин жумшайт. Мындай заманбап чыгармачылык арасынан Жумакадыр Егембердиевдин “Канат хан” тарыхый романына кайрылсак, чыгармада баатырдык эпоско айкалышкан фольклордук мотивтеги элементтер профессионалдуулук менен колдонулгандыгы байкалат. Чыгармада Төрөгелди баатырдын, атактуу бир манаптын ашына иниси Ыбыкени ээрчитип баргандагы окуяны курчутуп андан ары өнүгүшүнө шарт түзүп натыйжада, айтылуу Канат хандын атасы Ыбыке жаштайынан кадыр – баркы көтөрүлүп, эл оозуна алына “баатыр” аталып калышы сүрөттөлөт. Кыргыз элинде “Жети атасын билбеген, жетеси кул аталат” – демекчи, Манас эпосунун кайсыл гана вариантын алып карабайлы эл башкарган Манастын ата-тегинин баарысы хан өткөн, демек бул жерде жазуучунун берейин деген ойу эл жетектеген тарыхый инсан Канат хандын да ата-теги өнгөн – өскөн элден туруп, анын баатырдыгын көрсөткүсү келген.

“Манас” эпосундагы “Көкөтөйдүн ашы” бөлүмүн психологиялык жактан алып карасак Кыргыз эли, ошол учурда эң маанилүү деп эсептеген тарыхый бул көрүнүштү эстен чыгарбоо максатында, күнү бүгүн да көзү өткөн адамга жыл айланга аш берүүнүн салты да бекеринен эл арасында сакталып турбаса керек. Бүгүнкү күндө “аш” берүү салты популярдуулугун эч жоготпой эл арасында аткарылып келгедиги, ата-бабалардын улам кийинки жаш муундарга эскертип жеткирейин деген ой-тилегидир. Эпосто белгиленгендей “...Көкөтөй кандын ашы де, Көп жыйындын кашы де...” [2:15-б.]. - байыртан аш берүү салты бир нече күнгө созулуп, ал ар кандай оюндар менен коштолуп келген. Ж.Егембердиевдин тарыхый романындагы “аш” берүү каадасы да төрт күнгө созулат. “Ар тараптан келген элдин самап күткөнү ат чабышка даярдык башталып Ат-Башы өрөөнүндөгү Торугарт жолу менен алтымыш чакырымдай аралыктан аттарды кое беришет... Кочкордон барган Дегенбайдын күрөң аты биринчи болуп чыгып келет... Экинчи болуп, Рыскулбектин айылынан Тор кашка күрөң тулпарды такымдап марага кирди. Ат чабыш маселесин тейлеп жүргөн Рыскулбектин уулу Кайду көз көрүнөө адилетсиздик кылып, биринчи чыккан аттын көптөгөн байгесин бербей өз туугандарына ыйгарып кетет. Ортодо айыгышкан чатак чыгып, камчы чабыштар жүн сабагандай дабырап, ар кимисинин төбөлөрүндө ойнойт. Арасында жүргөн Ыбыке тополондо ыгы келе калганда Кайдунун жаагын камчы менен оролто чабат. Бети айрылганынан да, тишине доо кеткени байкалат.” [3:16-17-б.]. Аталган көрүнүш Манас эпосундагы Бокмурундун Көкөтөйгө аш бергендеги ат чабышта болгон окуядан улам алынгандыгы байкалат. “Ат чубатып болуптур, Санаты миңге толуптур, Эки миң канча ат эле, Элдин байге дарты эле...”, “Болду Манас калысы, Өлчөөсүн айткып баатыр деп, Өзүң билгин акыр деп, Эл жыйылып калганы...””, “Арстан Манас ойлонуп, Ары – бери толгонуп, Балан – бастан дегенче, Баатыры жооп бергенче...””, “Өкүнүчтө калган өзү бар, Өкүмөт Манас канкорго, Үрбүнүн айтаар сөзү бар: Сапардан адам сабылды, Сай тушпарлар чабылды, Ары барсын эки күн, Бери келсин бир күн деп, Мен өлчөдүм бүгүн деп, Бөлөгүн сөздөн түнүл деп, Эр Үрбү айтып салганы. Айтканын угуп Манастын Каары келип калганы...””, “Толгомо түшкүн чоң камчы Оң имерип алганы, Обдула түшүп Үрбүнү Оройго тартып калганы. Тебетейден чаң чыкты, Жаак жарылды кан чыкты...””, “Эстен танып

кеңгиреп, Эси оогондой зенгиреп Токтоп Үрбү калганы.” [4:155-156-157-б.]. (Үрбү–эпостун бардык варианттарында белгилүү баатыр, уруу башчысы, кыпчак каны гана болбостон аны кара тилдүү тилге жүйрүк, кара жаак өңдүү метафоралык салыштыруу менен чечендигин баса белгилешет.) Бул үзүндүдө Манастын тайманбастыгы, балбандыгы, баатырлыгы чагылдырылган болсо, демек мындай фольклордук мотивдин негизинде Ж.Егембердиев Ыбыкенин образын али жаштыгына карабай адилетсиздике айбат көрсөткөн – “калыстыгы”, намыска жарай, эрдик кылган – “баатырдыгы” менен сыпааттагандыгы байкалат, ал эми анын ачуусу келген учурун “каны бетине чыгып, кызара түшкөн жүзүнөн, тиштеринин кычыратканынан, сол колунун муштумун түйүп, оң колу менен капталындагы саландай илинүү жүргөн канжарынын мүйүз сабынан мыкчый кармап, буулуккан деми мурдунун таноолорун кыймылдата өктүү дем алышынан байкалып турду” [5:21-б.]. - деп фольклордогу баатырдык образдарга дал келе тургандай кылып сүрөттөгөн.

“Аттын баары тулпар болбойт, куштун баары шумкар болбойт.”- демекчи Кыргыз эли байыртан жылкы баласын адам сындуу сыпааттап, тулпар аттын маанисин өзгөчө тутуп келишкендиги, кыргыз эпосторунда терээч чагылдырылып, натыйжада тулпарды баатырдын өмүрү менен тыгыз байланышта карашкан. Атап айтсак ар бир эпостук баатырлардын энчилүү минген тулпарлары бар мисалы Манастын-Аккуласы, Алмамбеттин-Сараласы, Чубактын-Көк тулпары, Көкөтөйдүкү-Мааникери, Семетедин-Тайбуурулу, Тейитбектин-Телторусу, Ажыбайдын-Карткүрөңү, Эр Төштүктүн-Чалкуйругу өңдүү жана башкалар берилип келет. Демек Кыргыз элинин жашоосу жылкы тукуму менен тыгыз байланышта өткөн болсо, анда элдин аткарган ар бир каада-салтына да аттын аралашып өтүүсү закон ченемдүү көрүнүш, мисалы кыргыз оюндары көбүн эсе ат оюндары менен ишке ашат, алар ат чабыш, кыз куумай, улак тартыш, көкбөрү, оодарыш өңдүү ж.б. Алардын бири ат чабыш “Аттын сыры ээсине маалым, кыздын сыры төркүнгө маалым.”- дегендей күлүк аттарды таптоодо сынчылардын, саяпкерлердин ролу өтө чоң болгон, тулпарды ат чабышка салаардан мурда сынчыларга сындатып, жетпеген жерин сынчы айткан ыкмалар менен таптап, алдын – ала даярдык көрүшкөн. Бул өңдүү көрүнүштү Ж.Егембердиевдин тарыхый романынан байкоого болот. Анда Мانتыштагы алыс туугандарынын бири Баатырканга Канаттын үйлөнүү тойундагы оюн-зоокто жорго салдырышары айтылат. Тойго баруу камылгасын көргөн үй-бүлөө Мыяр тору жоргону таптамак үчүн, Ак Кудуктагы Найман сынчыга барып акылдашат. Асыла байланыш турган Тору жоргону айланып баскан Найман сынчы “–Атың мыкты: “Кулжа моюн төгөрөк, куланга чалыш ат экен. Кашка тиши кадоодой, кара тили бүлөөдөй, телегейи тегиз тарамыш, кара кушу калкандай, жазы жаак, кең маңдай, жото жилик жонгондой, жонуна жатып конгондой, балык эти баладай, туяктары чарадай, каржилиги кароодой, музга тууп, ташка өскөн тоо кайыптан жалгашкан кыска бакай, тик далы тулпар тура!” – деп, Манаста айтылгандай бар экендигин белгилейт. Сынчы ат колго байланган күндө да аябай семирбегени менен бир аз эттенип кеткенин айтып. Жоргону таптоодо колдон чыгарбай баладай асырап, аз убакыт ичинде таптап алууга болоорун, чабыла турган эткээл атка жем бербестен, боз от, бетеге ототуп, күн алыс бээнин сүтүн ичирип, мамыга аса байлап койуу өңдүү “куу мамы” ыкмасын түшүндүрөт.

Атты чабаар этине жеткириш үчүн, терин толук чыгарып, майынан арылтуусун сунуштайт. Ошол эле учурда канын толук сактап, тойгонуна карабай, суутун аябай жакшылап кандырып таң ашырышы керек эле. “Чапкан атын жинигип өлмөгү биринчиден, ачкалыктан, экинчиден семиздиктен, үчүнчүдөн тери толук чыкпай калгандыктан болоорун эсинден чыгарба! Этин бир аз арылтуу үчүн күкүрт же карандаз бергин. Жанын таптап чуркай турган аттардын соорусу былкылдап турбастан этине жабышып калат. Муну да байка! Терин чоң алганда калың жабуу менен бүткөн боюн чүмкөп, жыйырма чакырымдан ашыкаралыкка чуркатканда кулагынын учунан тер акса, чүмкөмө жабуусуна карабай жулунуп ала качып жүгүрөт. Тер алганда ат кандай күүлүү – күчтүү болсо, эртеси байгеде так ошондой чуркайт. Жүнү типтик туруп, сийдиги тунук болсо чыгаар аттын жакшы белгиси катары эсептелет.”- деп чабаар күнү атка суу ичирбешин эскертип, колдон келсе ат оюн-зоок өтө турган жерден таптаса жакшы болоорун айтат. Чыгармада белгилүү болгондой кыргыз эли байыртан сынчынын, саяпердин көзү менен бир гана жылкы баласын таптабастан, бүркүттү 65-айрымалап анын ичинде кыраандарын 19-урукка бөлүп, тынар, ителги шумкар, ылаачын, тайган таптап салган.

Жыйынтыктап айтканда жашоо-турмушка дал келип, жашоонун нугу менен жаралган фольклор өткөн замандын түркүн өзгөрүштөрүн өзүнө камтып, мезгил агымына туруштук берип, кылымдар бою эл оозунда сакталышын ырааттаган - сөзгө чебер жомокчулар; чуку-

гандай сөз тапкан чучука жеткире кеп айткан кызыл тилдүү чечендер; булбулдай таңшып, калктын кайгы – кубанычын, үмүт – тилегин, адеп – ахлагын ырдаган төкмө акындар; кыргыз урууларынын түпкү ата – бабаларын баяндаган санжырачылар; көркөм ойлоого аң – сезимдери өтө бай жана аны чеберчилик менен көркөм сүрөттөгөн индивидуалдуу улуу манасчылар болгон болсо, учурда кыргыз элинин чыгаан жазуучулары алардын катарын толуктап келишүүдө. Эл тарыхын роман кылып жаратууда фольклордук мотивтердин көркөм функциясы өтө чоң роль ойноп, эң негизги мааниге ээ экендиги изилдөөнүн дагы да болсо тереңделишин талап кылып, кененирээк кароого мүнкүнчүлүк берет.

*Адабияттар*

1. Байгазиев С. Улуу “Манас” улутубуздун дил жана тил бешиги. -Б.,1995. 96-б..
2. С.Каралаевдин варианты боюнча «Манас» эпосу 2-китеп. -Ф.,1986. 262-б.
3. Егембердиев Ж. «Канат хан» тарыхый роман – Б.,2006. 368-б.
4. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча Манас 3-китеп -Ф.,1981. 348-б.
5. Капалбаев О.Э. Кыргыз элинин чечендик өнөрү. -Б.,2015. 352-б.